

ХИВА ХОНИ ОЛЛАҚУЛИХОН ДАВРИДА ХОНЛИКДАГИ ШАҲАРСОЗЛИК ВА БУНЁДКОРЛИК ИШЛАРИ

Матякубов Шоназар Собирович

Хоразм Маъмун академияси кичик илмий ходими

Жуманиязова Фируза Жуманазаровна

Хоразм Маъмун академияси кичик илмий ходими

Аннотация: Ушбу мақолада муаллиф томонидан Хива хони Оллақулихон даврида Ичан-Қалъа худудида барпо этилган Оллақулихон мадрасаси, Карвон сарой ва унинг Тим қисми, Тошховли ва унинг ишрат ховли қисми, шунингдек Дишан қалъа деворларининг бунёд этилиши, шунингдек хонлик томонидан олиб борилган бунёдкорлик ишлари тўғрисида маълумот берилади.

Калит сўзлар: Хива, Оллақулихон, Карвон сарой, Тошховли, Ишрат ховли, Тим, Дешан қалъа, Муҳаммад Ёқуб Меҳтар, Муҳаммад Ризо Кўшбеги, мармар, пишиқ гишт, ёғоч, гумбаз, Оллоқулихон мадрасаси, Ангарик, Боги шамол.

Шаҳарсозлик мамлакатнинг фаровонлиги, маданияти, қудратини кўрсатиб берадиган, шу элни тараққиёт даражасини намоён этадиган жиҳатлардан биридир. Шунини яхши билган ҳукмдорлар турли даврларда бу шарафли, муқаддас вазифага муносиб улуш қўшиб келганлар. Ана шундай ҳукмдорлардан бири Хива хони Оллоқулихондир. 1825 йил 7 майда вафот этган Муҳаммад Раҳимхон I ўрнига тахтга кўтарилган ўғли Оллоқулихон (1825–1842) даврида Хивада бунёдкорлик ишлари жадал давом эттирилди. Отасидан катта бойлик ва қўшин мерос бўлиб қолганига қармасдан, Оллоқулихон Мари воҳасига 3 марта (1826-1827, 1841), Бухоро амирлигига қарши 7 марта ва Хуросонга 5 марта катта ҳарбий юришлар уюштирди. Натижада тўпланган катта бойлик ва минглаган асирлар меҳнати билан Хивада салобатли иморатлар барпо эттирди. 1832–1838 йилларда Оллоқулихон

буйруғи билан, отаси Муҳаммад Раҳимхон I томонидан акаси Қутлуғ Мурод иноқнинг жасадини мадрасада дафн қилиш мақсадида буздирган қалъа девори ўрнида катта ҳовли, мадраса ва Карвон сарой қурилади. Қурилиш ишларига бошлиқ қилиб Муҳаммад Ёқуб Меҳтар тайинланди ва унга Муҳаммад Ризо Кушбеги ёрдам бериб турди. Мармар, пишиқ ғишт, ёғочдан қурилган биноларни тиклашда энг қобилиятли халқ усталари — Нурмуҳаммад уста Тожи, Қаландар Хивакӣ, Абдулла Жин бошчилигидаги усталар ва мингдан ортиқ куллар меҳнат қилдилар. Дарвозалари кошинланган, ганч, ёғоч, тош ўймакорлиги, бўяма нақшлари билан безатилган Тошҳовлининг майдони 80x80 м. бўлиб, ундаги 163 хонада хоннинг оиласи яшаган ва турли маҳкамалар жойлаштирилганди. 1832-1834 йилларда янги қурилаётган Тошҳовли саройининг Ҳарам қисмига қўшиб Ишрат ҳовли барпо этилди[1]. Тантанали маросимлар ва базмлар ўтказиш учун мўлжалланган ушбу ҳовли ўртасида қишда ўтов тикиладиган думалоқ шаклдаги супа қурилди. Арангхон давридан қолган бундай супа Кўҳна Аркда ҳам мавжуд. Хива тахтига чиққан хонлар асли кўчманчилар авлодидан бўлганлиги сабабли тош ва ғишдан қурилган иморатларда анча сиқилган ва совқотган ҳолда яшаганлар. Кигиз ва гиламлар билан безалган ўтовнинг ўртасида ўчоқ бўлиб, унга ёқилган саксовул қиш ойларида иссиқликни керакли даражада сақлаб туриш имконини берган. Тошҳовли саройининг рўпарасидаги Карвон сарой 1835 йилда тикланган[2]. Сатҳи 46,3x42,4 м. бўлган тўртбурчак шаклидаги икки қаватли ҳовли атрофида 104 та хужра қурилган. Пастдаги хоналарда юк сақланган, юқоридагиларида эса Бухоро, Эрон ва айниқса Россия савдогарлари яшаши учун имконият яратилган. Ҳовлининг тепаси гумбаз билан ёпилган. Ички ва ташқи савдо-сотик алоқаларининг кенгайиб бориши Хивада янги бозорлар ташкил этишга туртки берди. 1832 йилда Оллоқулихоннинг буйруғи билан сафарбар этилган мингдан ортиқ аҳолининг меҳнати эвазига 45 кунда шаҳарнинг шарқий қисмида мавжуд ва сатҳи 5–6 таноб бўлган кўл бозор ташкил қилиш мақсадида кўмилди[3]. Натижада янги бозорда расталар ўрнатилди ва савдо сотик ишлари бошлаб

юборилди. Бозорда ўз молларини сотган Россия, Дашти Қипчоқ, Туркия, Эрон савдогарларидан “ганжа” номли ўрин солиғи олинган. 1836-1838 йилларда Оллоқулихон карвонсаройига яқин жойда газмол ва тикувчилик буюмлари сотиш учун ихтисослаштирилган раста сифатида майдони 74x26,5 м, гумбазларининг диаметри 10,7x9,5 м. бўлган Тим қурдирган. Тимдан тушадиган тижорат даромади Оллоқулихон мадрасасига сарфланган. Оллоқулихон буйруғи билан 1837-1838 йилларда Тошҳовли саройида Арзхона барпо этилган. Қурилишни икки йиллик қисқа муддатда тугаллаш мумкин эмаслигини айтишга журъат этган наққош Нурмуҳаммад уста Тожи хон буйруғи билан қозикқа ўтказилган. Устанинг фожеали ўлимидан кейин қурилишни Қаландар Хивакий давом эттирган. 1841 йилда хоннинг невараси Муса тўра маблағига Хивада масжид ва дарсхона қурила бошланди. Шу йили Хивага келган рус элчиси — капитан Никифоров Оллоқулихон олдига бир қатор янги талабларни қўйди. Мазкур ҳолатни эътиборга олган хон Хуросонга юриш килиб, 20 минг асирларни банди килиб қайтди ва уларнинг меҳнати билан Хива шаҳрининг мудофаа имкониятларини кучайтиришга ҳаракат қилди. 1842 йилда Оллоқулихон буйруғи билан Муҳаммад Ёқуб меҳтар ва Отамурод Матризо қушбеги бошчилигида Ичан калъанинг ташқи қисмида узунлиги 6250 қалинлиги 4 метр, баландлиги 6-8 метрли янги мудофаа девори тикланди Тарихчи-олим Абдулла Абдурасулов “Деворни ҳашар усулида тиклашга хонликдаги аҳолининг 200 минг нафари сафарбар этилган” деб ёзади) [4]. Қурилиши 30 кун давом этган деворни Муҳаммадризо Огаҳий “Хисори хуш бино”[5] деб баҳолади. Эндиликда хоннинг Рофаник ва Нуруллабой деган жойдаги боғлари ҳам шаҳар таркибига кирди. Шу даврлардан бошлаб Хива шаҳри ҳудуди Дишан ва Ичан калъа деган ном билан ажратиладиган бўлди. Дишан қалъа ҳақида рус дипломати Г.И.Данилевский шундай маълумотларни қолдирган: “1842 йилда хон қўшинларининг Бухорога юришидан бир ой олдин шаҳар атрофида яна бир девор тикланди. Шаҳарга қўшиб олинган янги ерларни камраб олган ва эгри-бугри бўлган ушбу ташқи деворнинг узунлиги 6 чақирим ва 100 таноб бўлиб, унда

режалаштирилган 12 та дарвозадан 8 таси ғиштдан тикланган ва қолганлирига жой белгилаб қўйилган. Хивада 2 та хон саройи, 17 та масжид, 22 та мадраса, карвон сарой, усти ёпиқ бозор ҳамда ташқи деворнинг Боғча ва Шермухаммад Ота номли дарвозалари орасида очилган 260 та дўконлар бор”[6]. Дишан қалъа барпо этилиши натижасида шаҳар маҳаллалари сони сезиларли даража ошди. Натижада Ичан қалъадаги 33 маҳалла қаторига яна 44та Дишон қалъа маҳаллалари қўшилди. Маҳалла номлари шу ерда яшаётган ва касби-корига қараб бир-биридан ажралиб турган ва шу ерда яшаган катта амалдорлар номи билан боғлаб айтиладиган бўлди. Натижада хиваликлар бир-бирини читкарлар, алакчилар, кулоллар, мискарлар, ғассоллар, Отамурод кушбеги, Ёқуб Меҳтар, Юсуф Ясовулбоши маҳалласидан деб атай бошладилар. Шаҳар кўчалари сони 109 тага, масжидлар сони 120 тага ва қорихоналар сони 120 та етди[7]. Шаҳар атрофида яхши ишланган далалар, боғ ва иморатлар мавжуд бўлиб, уларнинг аксарияти хон ва унинг амалдорларига тегишли. Иморатлар орасида ўзининг тозалиги ва чиройлилиги билан хоннинг Ангиарик деган жойдаги уйи Боғи Шамол ҳовлиси ажралиб туради”[8]. Хулоса қилиб айтганда Хива хонлигида қурилиш-меъморчилик ишлари айниқса пойтахт шаҳар ободонлиги ҳукмдорларнинг диққат-марказида турган. Хусусан Хива хонлари ичида Оллоқулихон даврида бу вазифа айниқса жадаллик билан амалга оширилди, ўзига хос Хива архитектураси шаклланди шундан кейин хонлик бошқарувига келган бошқа ҳукмдорлар ҳам ўз фаолиятида имкон қадар бу анъаналарни давом қилдиришга ҳаракат қилганлар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Раҳмонова Ю. Хива тарихидан лавҳалар. Т. “Akademnashr” 2019. Б.142.
2. Раҳманова Ю. История Хивы (традиции и изменения, XVI- начало XX века).- Ташкент, “Akademnashr”, 2019. - С. 55.
3. Ахмедов Б.А. Новые сведения о Хиве // “Общественные науки в Узбекистане”, 1982, № 9.- С. 34-35.
4. Абдурасулов А. Хива. Тарихий-этнографик очерклар.- Т. “Ўзбекистон” 1997.- 16 Б.
5. Муҳаммадризо Огаҳий. Риёз уд-давля // Асарлар, V жилд.- Т.: “Фан” , 1978.- 153 Б.; Муниров Қ. Хоразмда тарихнавислик.- Т.: “Ғафур Ғулом”, 2002.-162 Б.; Раҳмонов А. Историческая топография / Хива — город тысячи куполов.- Ташкент: Шарқ, 1997.- С. 56.
6. Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства // Записки Русского географического общества. Кн. 5.- С. 111-112.
7. Абдурасулов А. Хива. Тарихий-этнографик очерклар.-16 Б
8. Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства // Записки Русского географического общества. Кн. 5.- С. 114; Раҳмонов А. Историческая топография // Хива- город тысячи куполов.- Т.: “Шарқ ”,1997.- 57 Б.